

مقدمه

ترویج مکارم اخلاقی و مبارزه با مفسد اخلاقی از سرفصل‌های اصلی رسالت انبیاء^{علیهم‌السلام} به‌ویژه پیامبر اسلام^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} است که هدف انحصاری و غایی رسالت جهانی خود را تکمیل مکارم اخلاق معرفی فرمودند (طبرسی، ۱۴۱۲ق، ص ۸؛ بیهقی، ۱۴۳۲ق، ج ۱۵، ص ۲۵۲؛ ابن‌حنبل، ۱۴۳۰ق، ج ۲، ص ۵۱۲). از سوی دیگر، از کارکردهای رسانه‌ها انتقال فرهنگی به معنای آموزش و ترویج فرهنگ و عقاید و ارزش‌هاست (سورین و تانکارد، ۱۳۸۱، ص ۴۵۲؛ معتمدنژاد، ۱۳۸۶، ص ۱۰). بنابراین در جامعه دینی که ترویج فرهنگ دینی و در رأس آن اخلاق را سرلوحه تعلیم و تربیت و انتقال فرهنگی قرار داده است، هر رسانه باید در مسیر پیامبران^{علیهم‌السلام} و رسالت آنان که در رأس آن اخلاقیات است پیام‌رسانی کند.

اکنون که شبکه‌ای که با نام «معارف»، رسالت خود را رساندن پیام فضیلت و فطرت معرفی کرده و بخشی از همت خود را در ترویج معارف اخلاقی متوجه ساخته است، و همان‌گونه که مقام معظم‌رهبری نیز در دیدار مدیر و کارکنان رادیو معارف اصرار دارند که تولیدات این رسانه (و نیز رادیو قرآن) «باید ممتاز و درجه یک باشند» (رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۳/۹/۱۱)، بنابراین بررسی آسیب‌شناختی وضعیت موجود در این رسانه با وضعیت مطلوب آن، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. روشن است که پی افکندن چنین کاخی بلند که از باد و باران نباید گزند، جز با تحلیل و تطبیق آسیب‌شناختی مداوم تولیدات این رسانه با مبانی دینی میسر نخواهد بود.

بر اساس یافته‌های تحقیق، هیچ‌کدام از پژوهش‌هایی که تاکنون درباره رادیو معارف انجام شده، به بررسی محتوایی برنامه‌های این شبکه و زین اختصاص نیافته است و این تحقیقات ارزشمند که در ادامه مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرند، بیشتر به ساختارهای قالبی پیام و کارکردهای ارتباطی گونه‌های آن در رادیو معارف پرداخته‌اند.

مقاله «رادیو معارف، رسانه‌ای تأثیرگذار با کارکردهای پیدا و پنهان»، نخستین نوشتار ناظر به این رسانه است که نوعی «آثرسنجی» است و با بررسی پس‌فرست‌های تولیدات رادیو معارف در میان علما و طلاب و مخاطبان مؤمن این شبکه به دنبال معرفی جایگاه این شبکه در بین مخاطبان است (بیات، ۱۳۸۲). این مقاله متأسفانه دارای روش علمی و جامعه آماری مشخص نیست؛ اما تحقیق ما اولاً از روش‌های منضبط علمی استفاده می‌کند و ثانیاً دارای ماهیتی آسیب‌شناسانه است و به دنبال بررسی وضعیت موجود یکی از بخش‌های رادیو معارف (گروه اخلاق) در مقایسه با وضعیت مطلوب آن است.

«تأملی بر جایگاه موسیقی در رسانه دینی؛ بررسی انتقادی وضعیت موسیقایی رادیو معارف» دومین

بررسی میزان انطباق مباحث برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف با الگوی اخلاق اسلامی از نظر کمی

ma13077ma@gmail.com

ک. مصطفی همدانی / محقق و دانش آموخته حوزه علمیه قم
سیدمحمدجواد وزیری فرد / دانشیار علوم قرآنی دانشگاه قم
دریافت: ۱۳۹۳/۷/۲۱ - پذیرش: ۱۳۹۳/۱۲/۳

چکیده

اخلاق، مهم‌ترین حوزه در فرهنگ اسلامی است و رادیو معارف رسانه‌ای است که رسالت خود را ترویج معارف، به‌ویژه مکارم اخلاقی قرار داده است. این تحقیق، با رویکردی توصیفی-تحلیلی، با هدف بررسی میزان انطباق محتوایی برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف با الگوی اخلاق اسلامی به تحلیل محتوای نمونه‌ای که با روش طبقه‌ای و منظم از برنامه‌های این شبکه انتخاب شده، می‌پردازد. این تحقیق در چارچوب الگوی اخلاق اسلامی که از کتاب جامع‌السعادات استخراج شده، انجام گرفته و مطالعه خود را بر اساس نمونه‌ای که با روش طبقه‌بندی سیستماتیک انتخاب شده، قرار داده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که این برنامه‌ها در بیشتر موارد دارای انطباق کامل با الگوی اخلاق اسلامی نیستند؛ به این معنا که بسیاری از ابعاد، خرده ابعاد و مؤلفه‌های مباحث اخلاق اسلامی، در این برنامه‌ها بیان نشده‌اند. همچنین مباحث بسیاری خارج از الگوی اخلاق اسلامی در این برنامه‌ها مطرح می‌شوند که این به کم‌وزن شدن سهم اجزای اصلی الگو در برنامه‌ها انجامیده است.

کلیدواژه‌ها: اخلاق اسلامی، رادیو معارف، برنامه رادیویی، برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف.

تحقیق در بررسی این رسانه است که این رادیو را به جهت عدم استفاده از موسیقی به عنوان ابزار لازم در پیام‌رسانی (به زعم ایشان) مورد انتقاد قرار داده است. این پژوهش گرچه مقاله‌مانوعی آسیب‌شناسی از سنخ مقایسه‌ و وضعیت موجود با مطلوب است، متأسفانه نویسنده آن وضع مطلوب را تنها با تأثر از نظریات ارتباط‌شناختی (کارکردهای چهارگانه رسانه‌ای) تدوین کرده و براین‌اساس از لزوم استفاده از موسیقی در پاسخ‌گویی این رسانه به کارکرد سرگرمی سخن گفته است (جعفری، ۱۳۸۵).

سومین تحقیق، «رادیو و مدل آیینی در توسعه ارتباطات دینی: مطالعه موردی شبکه معارف صدا» است. این مقاله با تأکید بر حوزه پژوهشی «ارتباطات رسانه‌ای‌شده در شکل آیین»، به دنبال بهره‌گیری از سازوکار ارتباطات آیینی در توسعه فرهنگ و ارتباطات دینی جمهوری اسلامی ایران است و بدین‌منظور در رویکردی سیاست‌گذارانه، الزامات رسانه‌ای تمسک به دیدگاه آیینی را در برنامه‌ریزی فرهنگی-ارتباطی شبکه معارف صدای جمهوری اسلامی ایران بررسی می‌کند (باهنر و جعفری، ۱۳۸۹). این رهیافت گرچه مانند تحقیق ما از تحلیل محتوای کمی استفاده می‌کند و نیز به وضعیت مطلوب نظر دارد، منظر نویسنده‌اش، سیاست‌گذاری است نه محتوای برنامه‌ها. البته گرچه نگاهی اجمالی به محتوا هم دارد، هرگز محتوا را با وضعیت اسلامی مطلوب آن مقایسه نکرده است. همچنین وی در راستای هدف مزبور، ساختار ارائه پیام و دامنه و پراکنش مخاطب را در نظر می‌گیرد؛ اما هرگز به ترسیم‌الگویی از مبانی دینی سیاست‌گذاری رسانه‌ای مورد نظر خود اشاره ندارد و متأسفانه الگوی مطلوب را تنها در الگوهای غربی جست‌وجو می‌کند. تنها ساحتی از بررسی محتوایی ایشان که به نوعی با تحقیق ما هم‌سنخ است، بررسی انتقادی گستره اختصاص برنامه‌های رادیو معارف و شبکه از انحصار آن در دو محتوای «احکام و مناسک عملی» و «اجتماعیات» و مغفول ماندن بقیه موضوعات (اعتقادی، علوم قرآنی و حدیثی، تاریخ، اخلاق و محتوای ترکیبی) در برنامه‌های اختصاصی این شبکه است. گذشته از آنکه این نقیصه در زمان تحقیق ما برطرف شده و رادیو دارای گروه‌های مجزا شده است، این تفاوت بین آن تحقیق و پژوهش پیش‌رو وجود دارد که در آن تحقیق الگویی خاص برای تعیین درصدهای سهم هر یک از بخش‌های معارف اسلامی ارائه نشده است تا تحلیل نتایج درصدی، در مقایسه با آن الگو، قابل قضاوت کیفی باشد؛ اما تحقیق پیش‌رو این الگو را تدوین و بلکه کمی کرده و تحلیل نتایج در انطباق با آن الگو بررسی شده است.

تحقیق حاضر به بررسی این پرسش می‌پردازد که میزان کمی انطباق «برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف» با «الگوی اخلاق اسلامی» چقدر است؟ بر اساس تحلیل دو مؤلفه مهم در پرسش اصلی، به شمار فراوانی پرسش فرعی خواهیم رسید. رادیو معارف دارای هفت برنامه اخلاقی به این شرح است: «مکارم خوبان»، «چراغ هدایت»، «زمزمه‌های معرفت»، «پرسش و پاسخ تربیتی»، «صفای دل»، «شمیم

عترت»، و «گنج سعادت». از سوی دیگر، الگوی مورد استفاده در این تحقیق، دارای سه بخش اصلی است که هر بخش دارای خرده‌ابعادی است. از این تحلیل، هفت پرسش فرعی استخراج می‌شود که هر یک به بررسی میزان انطباق یکی از برنامه‌های اخلاقی مزبور با الگوی اخلاق اسلامی اختصاص دارد. این هفت پرسش، بر اساس اجزای الگو که در بخش‌های بعد معرفی و کمی خواهد شد، به پرسش‌های فرعی‌تر پرشماری تبدیل خواهند شد. پرسش‌های یادشده در دو دسته کلی مندرج هستند:

۱. مجموع برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف تا چه اندازه با الگوی اخلاق اسلامی منطبق هستند؟
۲. هر یک از برنامه‌های هفت‌گانه در بخش اخلاق رادیو معارف تا چه اندازه با الگوی اخلاق اسلامی انطباق دارد؟

استفاده از الگویی خاص در تحلیل تطبیقی اخلاق اسلامی و نیز کمی کردن آن الگو با منطق خاصی که در بخش‌های بعد ارائه خواهد شد و نیز تطبیق برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف با این الگوی کمی، سه مطلب نوآورانه در این پژوهش است.

چارچوب نظری

در علم اخلاق اسلامی، کتب سه‌گانه *طهارة الاعراق*، یادگار ماندگار ابن‌مسکویه و *جامع السعادات*، کتاب ارزشمند علامه نراقی و *المحجة البیضاء* اثر جاودان علامه فیض کاشانی به ترتیب در مختصرات، متوسطات و مقولات^۱ از روزگار گذشته تاکنون مورد تحقیق قرار گرفته و تدریس شده‌اند.

این آثار، گرچه در تبیین الگویی اختلاف‌هایی دارد، هر سه به دنبال درمان امراض اخلاقی حاصل از افراط و تفریط در کارکرد قوای چهارگانه وجود انسان (عاقله، واهمه، غضبیه و شهویه) هستند. از میان این منابع، الگوی نظری تحلیل محتوا در تحقیق حاضر از کتاب *جامع السعادات* استخراج شده است؛ زیرا روش و ساختار این کتاب، سالیان متمادی نزد بیشتر علمای اخلاق اسلامی مورد قبول بوده است (مصباح، ۱۳۸۸، ص ۲۱۳) و این شهرت، نوعی اعتبار به آن می‌بخشد. همچنین شمول این کتاب نسبت به ابواب گوناگون مباحث اخلاق اسلامی (از فلسفه اخلاق اسلامی تا علم اخلاق اسلامی و آداب و اسرار عبادات) در کنار اتقان منطقی ساختار و انسجام ورود و خروج در مباحث، ظرفیت تولید الگوی اخلاق اسلامی مناسب تحلیل محتوا در این تحقیق (که مقولات و رده‌ها از آن قابل استخراج باشند) را به این کتاب داده است.

مباحث این کتاب دارای سه قسمت کلی است: فلسفه اخلاق اسلامی، علم اخلاق اسلامی، آداب باطنی و اسرار عبادات. هر قسمت از این اجزای کلی دارای بخش‌ها و زیربخش‌هایی است و اجزای هر یک از بخش‌ها و زیربخش‌ها در این الگو، در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

توضیح اصطلاحات مهم در جدول:

۱. اهمیت و جایگاه: بیان فضیلت و ترغیب به تحصیل فضیلت نیز در این بخش جا دارد؛

۲. اهمیت و جایگاه ضد: مقصود، بیان آثار ضد، همراه با نکوهش آن است؛

۳. عوامل: فرایند یا همان اسباب، شامل روش رسیدن به اعمالی که استفاده از آن اسباب را مهیا می‌کند، اسباب ایجادکننده، شروط و موانع؛

۴. روش عملی در درمان رذایل یا تحقق فضایل: رفتارهای ایجابی و سلبی در این زمینه؛

۵. آسیب‌شناسی فضایل: شامل برداشت نادرست از مفهوم یا مصداق، و به معنای بیان موارد افراط و موارد تفریط است؛ مثلاً اگر کسی حب خدا را کل دین بداند اما به رفتارهای

ظاهری گرچه خلاف اهمیت ندهد، افراط کرده است و اگر کسی رسیدن به هر نوع حب الهی را برای بشر ناممکن بداند، تفریط کرده است؛

۶. تعریف با بیان مراتب: بیان اقسام هم در این قسم داخل است؛

۷. تعریف با بیان مصادیق: تطبیق بر افراد و تعیین مصادیق مورد استثنا هم در این قسم داخل است؛ مثلاً عجله در برخی موارد نکوهیده نیست، اما اصل در آن بر نکوهش است؛

۸. تعریف با بیان ضد: مقصود، بیان اجمالی نکوهش ضد و آثار آن است؛

۹. آسیب‌شناسی رذایل: شامل برداشت نادرست از مفهوم یا مصداق و به معنای بیان موارد افراط و موارد تفریط است؛ مثلاً اگر کسی حب دنیا را صرفاً قلبی بداند و به رفتارهای ظاهری، گرچه خلاف،

اهمیت ندهد، افراط کرده است، و کسی که هر نوع استفاده از دنیا را شامل حب دنیا و ممنوع بداند، تفریط کرده است.

ابعاد فضایل و رذایل، از متن کتاب **جامع السعادت** به دست آمده است؛ به این معنا که این ابعاد، به نوعی بازتولید قالب‌های روش مؤلف در تحلیل مباحث است.

مبانی روش‌شناختی تحقیق

این مبانی در چند محور تبیین می‌شوند:

نوع و روش تحقیق

این تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی است «که علاوه بر تصویر آنچه که هست، به دلایل چگونگی بودن و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن می‌پردازد. جزئیات مسئله تحقیق را با کلیاتی

جدول ۱. الگوی اخلاقی اسلامی بر اساس جامع‌السعادات		ردیف	بُعد
خرده بعد یا مؤلفه		۱	بخش اول: مباحث فلسفه اخلاق اسلامی
<p>بیان شرف علم اخلاق هدف علم اخلاق</p> <p>حقیقت انسان در دو بعد روح و تن (عدم انحصار وجود انسان در تن) تجرد و بقای روح تفسیر لذت و درد روح</p> <p>نقش فضایل و رذایل اخلاقی در درد و رنج روح مراحل دفع رذایل و کسب فضایل (تخلی، تحلی، تجلی) اهمیت پاک‌ی قلب از رذایل در رسیدن به معارف و کمال جزا، همان عمل است (تجسم اعمال و اخلاق و اتحاد آن با نفس) تأثیر مزاج بر اخلاق در حد استعداد و عدم ایجاد اجبار تأثیر تربیت بر اخلاق</p> <p>بیان موضوع علم اخلاق قوای چهارگانه نفس (ملکی، سبعی، بهیمی، شیطانی) و فایده و انحراف هر یک چیستی خیر و سعادت انسان و اقوال یونانیان نقد اقوال یونانیان و بیان نظریه مسلمین، و بیان اینکه حقیقت سعادت تشبه به مبدأ است اجتناس چهارگانه فضایل (عدالت، حکمت، عفت، شجاعت) تعریف عدالت و تأکید بر اعتدال در بین اجتناس چهارگانه فضایل عقل نظری و عملی و لزوم حکومت عقل نظری بر عملی قوانین کلی تشخیص و مداوای امراض روحی قوانین کلی پیشگیری از ابتلا به امراض روحی و حفظ سلامت روح</p>			
خرده‌ابعاد هر یک از مباحث بخش اول			
<p>تعریف و بیان مفاهیم هر بحث جایگاه اثرگذار هر بحث فلسفی بر مباحث علم اخلاق</p>			
<p>فضایل هفتادگانه مطرح‌شده در جامع‌السعادات از «علم و حکمت» تا «وفای به عهد» رذایل هشتاد و شش‌گانه مطرح‌شده در جامع‌السعادات از «جهل» تا «کفران» (این مباحث بر خلاف مباحث بخش اول و بخش سوم، به‌آسانی در جامع‌السعادات قابل دستیابی هستند. به همین جهت از ذکر عناوین آنها خودداری شد)</p>			
<p>تعریف اهمیت و جایگاه اهمیت و جایگاه ضد عوامل علایم آثار دنیوی و اخروی روش عملی در تحقق فضایل آسیب‌شناسی</p>	<p>۱.۳ ۱.۴ ۱.۵ ۱.۶ ۱.۷ ۱.۸ ۱.۹</p>	۲	بخش دوم: مباحث علم اخلاق اسلامی در فضایل و رذایل اخلاقی متعلق به هر یک از قوای چهارگانه
<p>تعریف لغوی تعریف اصطلاحی تعریف با بیان مراتب تعریف با بیان مصادیق تعریف با بیان ضد</p>	<p>۱.۳ ۱.۴ ۱.۵ ۱.۶ ۱.۷ ۱.۸ ۱.۹</p>		
<p>تعریف اهمیت و جایگاه اهمیت و جایگاه ضد عوامل علایم آثار دنیوی و اخروی روش عملی در پیشگیری از رذایل روش عملی در درمان رذایل آسیب‌شناسی</p>	<p>۱.۳ ۱.۴ ۱.۵ ۱.۶ ۱.۷ ۱.۸ ۱.۹</p>		
<p>تعریف لغوی تعریف اصطلاحی تعریف با بیان مراتب تعریف با بیان مصادیق تعریف با بیان ضد</p>	<p>۱.۳ ۱.۴ ۱.۵ ۱.۶ ۱.۷ ۱.۸ ۱.۹</p>		
خرده ابعاد کلیات		۳	بخش سوم: مباحث آداب باطنی و اسرار عبادات
<p>کلیات آداب باطنی و اسرار طهارت آداب باطنی و اسرار نماز آداب باطنی و اسرار اذکار آداب باطنی و اسرار دعا آداب باطنی و اسرار تلاوت قرآن آداب باطنی و اسرار روزه آداب باطنی و اسرار حج آداب باطنی و اسرار زیارت مشاهد مشرفه</p>			
<p>معرفی مفهومی آداب باطنی و اسرار عبادات به عنوان حقیقتی ماورای ظاهر فقهی</p>			
<p>تبیین ارتباط ظاهر عبادات و باطن آنها تعریف مفهومی موردی از امور ماورای ظواهر در آن عبادت خاص و اهمیت آنها بیان آداب باطنی در آن عبادت خاص بیان اسرار در آن عبادت خاص</p>			

که در مباحث نظری تحقیق به عنوان چارچوب استدلال خود تدوین می‌کند، ربط می‌دهد و نتیجه‌گیری می‌کند» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۶، ص ۵۹، ۶۰ و ۶۱). روش این پژوهش، تلفیقی (کتابخانه‌ای-تحلیل محتوا) است.

روش کتابخانه‌ای: این روش «که از آغاز تا انتها بر مطالعه کتب و اسناد و نرم‌افزارهای حاوی متون علمی مبتنی است و با ابزارهایی مانند فیش و جدول و فرم و... به کمک استدلال عقلی به بررسی متون برای دست یافتن به پاسخ سؤال می‌پردازد» (همان، ص ۱۶۴)، در تحقیق حاضر، در تولید چارچوب نظری به کار می‌رود.

تحلیل محتوا: تحلیل محتوای کمی که در این تحقیق از آن استفاده می‌شود، آزمون نظام‌مند (سیستماتیک) و تکرارپذیر نمادهای ارتباطی است که طی آن، ارزش‌های عددی بر اساس قوانین معتبر اندازه‌گیری، به متن نسبت داده می‌شوند و سپس با استفاده از روش‌های آماری، روابط بین آن ارزش‌ها تحلیل می‌شود. این عمل به منظور توصیف محتوای ارتباطات، استخراج نتیجه درباره معنای آن یا پی بردن به بافت و زمینه ارتباط، هم در مرحله تولید و هم در مرحله مصرف صورت می‌گیرد (رایف، ۱۳۸۱، ص ۲۵). نمادهای ارتباطی می‌توانند یک گفتار شفاهی باشند یا متنی مکتوب یا متن و گفتاری دیجیتال یا آنالوگ یا هر نوع نشانه ارتباطی دیگر که در یک نظام ارتباطی تعریف شود.

تحلیل محتوای کمی دارای تکنیک‌هایی مختلف است و آنچه در اینجا انجام می‌گیرد، تحلیل محتوای مقوله‌ای است که در آن به شمارش اجزای پیام بر اساس تجزیه به مقولات (رده‌ها یا طبقات) پرداخته می‌شود (رفیع‌پور، ۱۳۸۲، ص ۱۱۲).

تحلیل محتوا دارای یک برداشت انحرافی رایج است که تحلیل را برای تحلیل انجام می‌دهند؛ یعنی نوعی بی‌هدفی که برخی آن را «سندرم شمارش برای شمارش» نامیده‌اند (بیابانگرد، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۱۲). اثر این انحراف در تجزیه و تحلیل نتایج آشکار می‌شود که برای پرهیز از این سندرم، روش‌هایی وجود دارد: «گاه تعداد این پیام‌ها خود گویای یک مطلب خاص هستند که در شرایط عادی جلب توجه نمی‌کنند، اما مخاطب را به طور نا(خود)آگاهانه تحت تأثیر قرار می‌دهد و گاه نسبت تعداد این پیام‌ها با تعداد پیام‌های دیگر مقایسه می‌شود و از آن طریق اطلاعاتی به دست می‌آید» (رفیع‌پور، ۱۳۸۲، ص ۱۱۲). تحقیق حاضر از روش دوم برای تحلیل نتایج شمارشی خود بهره می‌برد.

متن مورد بررسی، جامعه و نمونه

متن مورد بررسی و جامعه آماری در این تحقیق، محتوای کلیه برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف در دوره یک‌ساله است. این برنامه‌ها در جدول شماره ۲ معرفی شده‌اند.

جدول ۲. مشخصات برنامه‌های مورد تحلیل (جامعه آماری)

ردیف	نام برنامه	محتوا (رویکرد)	زمان پخش	تعداد کل برنامه‌ها
۱	مکارم خوبان	دروس اخلاق (عمومی) عالمان اخلاق	یک برنامه در روز	۳۶۵
۲	چراغ هدایت	دروس اخلاقی استادان اخلاق با محوریت شرح حدیث جنود عقل و جهل	یک برنامه در هفته	۴۸
۳	پرسش و پاسخ تربیتی	میزگردهای کارشناسی در حوزه تربیت اخلاقی	دو برنامه در هفته	۱۰۳
۴	صفای دل	دروس اخلاقی استاد صفائی حائری با محوریت راه‌های رسیدن به ولایت الهی	یک برنامه در هفته	۵۱
۵	زمره‌های معرفت	دروس اخلاقی استاد مصباح یزدی با محوریت فلسفه اخلاق	یک برنامه در هفته	۴۸
۶	شمیم عترت	تفسیر آموزه‌های اهل بیت در حوزه اخلاق اجتماعی	سه برنامه در هفته	۳۹
۷	گنج سعادت	شرح کتاب معراج السعاده به عنوان متن اخلاق کلاسیک با رویکرد عقلی - نقلی	یک برنامه در هفته	۹
مجموع				۶۶۳

حجم نمونه با استفاده از فرمول که دقیق‌ترین راه انتخاب حجم نمونه است (بیابانگرد، ۱۳۸۶، ص ۱۲۷)، تعیین شده و فرمول مورد استفاده در این تحقیق، فرمول ساده شده از فرمول کوکران (سرایبی، ۱۳۷۲، ص ۱۲۸) است:

$$n = \frac{Nt's^2}{Nd^2 + t's^2}$$

t = تعداد اشتباه استاندارد لازم برای دستیابی به ضریب اطمینان قابل قبول

N = تعداد جمعیت

S = واریانس متغیر مورد مطالعه در جمعیت

d = میزان خطای نمونه‌گیری

اما از آنجاکه پارامتر واریانس جامعه و وضعیت توزیع صفت در آن اساساً تعیین نشده است، باید حداکثر نمونه ممکن را برآورد کنیم؛ به این معنا که واریانس را ۰/۵ در نظر بگیریم که در این صورت در فرمول محاسبه حجم نمونه خواهیم داشت:

$$S^2 = ۰/۲۵$$

میزان خطای نمونه‌گیری در این تحقیق، ۱۰ درصد است.

ادله توجیهی جهت اعتبار اطمینان ۹۰ درصدی در این تحقیق عبارت‌اند از:

منطق نمونه‌گیری تهیه‌شده از مجموعه‌ای ناهمگن که «معرف خروار باشد» است و «هر قدر میزان تجانس افراد یا اعضای جامعه بر اساس متغیر یا متغیرهای مورد مطالعه کم باشد، حجم نمونه باید به همان اندازه بزرگ‌تر انتخاب شود تا بتوان مطمئن شد که نمونه انتخاب‌شده نماینده واقعی جامعه مورد مطالعه است» (دلاور، ۱۳۸۶، ص ۱۲۹). از سوی دیگر، «افزایش حجم نمونه از یک حدی به بعد دیگر چندان بازدهی نخواهد داشت و اشتباه استاندارد را چندان تقلیل نمی‌دهد. بنابراین عاقلانه آن است که حجم نمونه فقط تا حدی افزایش یابد که اشتباه استاندارد به صورت محسوسی تقلیل یابد؛ خصوصاً که حجم نمونه زیاد خود نیز اشتباهات عملی دیگری را به همراه خواهد داشت» (رفیع‌پور، ۱۳۸۴، ص ۳۷۹ و ۳۸۰). مطالعات اولیه محقق نشان می‌دهد که برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف، یک‌دستی خاصی دارند که نمونه‌ای با حجم متوسط از آنها هم نمایانگر جامعه خواهد بود.

استفاده از حداکثر حجم نمونه ممکن با واریانس ۰/۵ در این تحقیق برای استفاده از مزیت نمونه بزرگ کافی است؛ زیرا روش‌شناسان معتقدند در سطح اطمینان ۹۰ درصد، که سطح اطمینان این تحقیق است، ۱۰۰ مورد برای نمونه کافی است (واس، ۱۳۸۹، ص ۷۸)؛ اما در این تحقیق، به علت این میزان واریانس در محاسبه حجم نمونه، تعداد افراد (مضامین) نمونه به ۲۲۲ مضمون رسیده است و حال آنکه از نظر همان روش‌شناسان، این حجم نمونه، سطح اطمینانی در حدود ۹۴ درصد را تضمین می‌کند (همان). نمونه‌گیری جهت تحلیل محتوا به روش نمونه‌گیری طبقه‌بندی انجام شده است که درجه بالاتری از معرف بودن را به دست می‌دهد و این امتیاز از عواملی است که ما را از بزرگ کردن نمونه جهت دستیابی به ضریب اطمینان بالا بی‌نیاز می‌کند.

در منابع روش تحقیق، در سطح اطمینان ۹۵ درصد، خطای نمونه‌گیری در بازه ۱ تا ۱۰ درصد قابل قبول ذکر شده است (همان)؛ بلکه برخی محققان سطح احتمال خطاپذیری را ۱۰ درصد یا بیشتر منظور می‌کنند (نادری و نراقی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۹).

کمی‌سازی الگو

از آنجاکه جهت انجام این تحقیق، سنجه پیشینی در زمینه اجزای الگوی اخلاق اسلامی و ابعاد هر جزء وجود نداشته است، از سنجه‌ای «خودیافته» که محقق آن را از کتاب *جامع السعادات* استخراج کرده، استفاده شده است. سنجه «خودیافته» به این معناست که با مطالعه مکرر کتاب *جامع السعادات*، به این پس‌زمینه در رفتار علمی مؤلف و نگاه و نگرش ایشان دست یافته‌ایم.

فقدان سنجه پیشین، محقق را ناچار می‌کند خود به طراحی سنجه مورد نیاز بپردازد. همان‌طور که هولستی می‌گوید:

اگر طرح‌های استاندارد طبقه‌بندی در دست نباشد، پژوهشگر معمولاً مقوله‌های مناسب را از طریق روش آزمون و خطا تهیه می‌کند. این فرایند شامل: حرکت به عقب و جلو از نظریه به اطلاعات، آزمون فایده‌مندی مقوله‌های آزمایشی و سپس اصلاح آنها در پرتو اطلاعات است (هولستی، ۱۳۷۳، ص ۱۶۱).

الگوی مزبور، با وزن دادن به اجزای آن، به شکل کمی بازتولید شده است. حاصل این وزن‌دهی، قابل نمودن الگوی مزبور برای اندازه‌گیری به‌منزله یک «سنجه» است. این سنجه، به‌منزله نسخه کمی الگوی اخلاق اسلامی، مبنای تحلیل درصدی یافته‌ها قرار خواهد گرفت.

گفتنی است که فرایند کمی‌سازی، تا آنجا که نرمال بودن پراکنش اجزا اجازه وزن‌دهی داده انجام گرفته است نه در همه اجزای الگو. استدلال بر موارد عدم امکان در ذیل هر بخش از مباحث وزن‌دهی ذکر خواهد شد.

طبق الگوی یادشده در جدول قبل، مباحث بخش «فلسفه اخلاق» دارای ۲۰ مبحث است. هر کدام، ۲ بعد دارند. لذا این بخش روی هم‌رفته دارای ۴۰ مضمون است. همچنین مباحث بخش «علم اخلاق» دارای ۷۰ صفت فضیله و ۸۶ صفت رذیله است. هر صفت فضیله دارای ۸ بعد است و بعد اول ۵ مؤلفه دارد. هر صفت رذیله دارای ۹ بعد، و بعد اول دارای ۵ مؤلفه است. بنابراین بخش «علم اخلاق» جمعاً دارای ۸۴۰ مضمون در بخش صفات فضیله و ۱۱۱۸ مضمون در بخش صفات رذیله است. در نتیجه این بخش در مجموع ۱۹۵۸ مضمون دارد. مباحث بخش «آداب باطنی و اسرار عبادات» نیز دارای ۹ زیربخش است و زیربخش اول آن دارای ۲ مؤلفه و ۸ زیربخش بعد، هر کدام دارای ۳ مؤلفه است؛ لذا این بخش در مجموع دارای ۲۶ مضمون است.

با این مقدمه، سهم‌بندی اجزای الگو به شرح زیر محاسبه شده است:

سهم هر یک از بخش‌های اصلی الگو: با توجه به داده‌های مذکور در مبنای، مجموع مضامین در کل الگو عبارت از ۲۰۲۴ مضمون است. از این تعداد، سهم هر یک از بخش‌های اصلی الگو بر حسب جدول تناسب عبارت است از:

٪ ۱/۹۷ \cong سهم بخش اول (فلسفه اخلاق اسلامی) از کل الگوی اخلاق اسلامی

٪ ۳/۹۷ \cong سهم بخش دوم (علم اخلاق اسلامی) از کل الگوی اخلاق اسلامی

٪ ۱/۲۸ \cong سهم بخش سوم (آداب باطنی و اسرار عبادات) از کل الگوی اخلاق اسلامی

مباحث بیست‌گانه فلسفه اخلاق که در الگوی جدول قبل ذکر شدند، قابلیت وزن‌دهی ندارند؛ زیرا اگر فلان بحث از مباحث فلسفه اخلاق در نمونه یافت نشده است، این فقدان، معنای خاصی در جامعه ندارد؛ اما اگر فلان بحث در نمونه وجود دارد، روش طرح مؤلفه‌های آن بحث در نمونه، در جامعه هم معنادار است. بنابراین وزن‌دهی در این قسمت تنها به خرده‌ابعاد هر یک از مباحث تعلق خواهد گرفت نه به خود مباحث. این خرده‌ابعاد طبق الگوی مزبور در جدول قبل، دو خرده‌بُعد هستند که هر یک دارای یک مؤلفه (وجود داشتن آن خرده‌بُعد)^۲ است؛ بنابراین سهم هر مؤلفه ۱۰۰ درصد است.

وزن‌دهی به اجزای بخش علم اخلاق در چند گروه بر حسب زیربخش‌های آن انجام می‌گیرد:

انواع صفات اخلاقی: با توجه به اینکه این انواع عبارت از فضایل و رذایل هستند و تعداد اجناس فضایل نیز ۷۰ صفت و تعداد اجناس رذایل هم ۸۶ صفت است، بنابراین سهم هر کدام از این دو نوع از بخش دوم الگو (علم اخلاق اسلامی) بر حسب جدول تناسب عبارت است از:

$$\% \frac{44}{87} \cong \text{سهم نوع اول (فضایل اخلاقی) از بخش دوم از الگوی اخلاق اسلامی}$$

$$\% \frac{55}{12} \cong \text{سهم نوع دوم (رذایل اخلاقی) از بخش دوم از الگوی اخلاق اسلامی}$$

اجناس صفات اخلاقی: این اجناس قابلیت وزن‌دهی ندارند؛ زیرا توزیع آنها طبیعی نیست و در نتیجه پشتوانه آماری برای تعمیم ندارد. علت ناطبعی بودن توزیع این است که پیش‌فرض تعمیم در این مورد، اثبات این مسئله است که کل مباحث الگوی اخلاق اسلامی در یک دوره یک‌ساله از برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف، که این نمونه از آن جامعه گرفته شده است، وجود دارد. این پیش‌فرض وجود ندارد؛ زیرا چنین پیش‌فرضی از نظر منطقی یا باید از الگوی اخلاق اسلامی اخذ شود که الگو هم به هیچ وجه این اقتضا را ندارد؛ یا از سیاست‌های رادیو معارف استفاده شود که چنین رویکردی هم در سیاست‌های رادیو در این بخش وجود ندارد.

ابعاد تک‌تک صفات اخلاقی: این ابعاد، در دو گروه فضایل و رذایل هستند و هر کدام نیز مشتمل بر ۱۳ بُعد است و هر بُعد نیز تنها یک مؤلفه دارد؛ بنابراین هر یک دارای وزن ۱۰۰ درصد است.

آداب باطنی و اسرار عبادات: به همان دلیلی که وزن دادن به مباحث در بخش فلسفه اخلاق معنادار نبود، وزن دادن به مباحث در اینجا نیز منطقی ندارد؛ اما وزن دادن به خرده‌ابعاد و مؤلفه‌ها معنادار است.

دو خرده‌بُعد اول، به علت جدایی مفهومی، هر یک دارای یک مؤلفه و در نتیجه دارای وزن ۱۰۰ درصد است. سه مؤلفه دوم نیز هر کدام تقریباً وزن ۳۳/۳۳ درصد دارد.

روش تأمین اعتبار این سنجه خودیافته (و به تعبیری «محقق‌ساخته») در بحث اعتبار مطرح خواهد شد.

مقولات، رده‌ها و واحدهای تحلیل

مقوله در تحلیل محتوا عبارت است از فضایی که واحدها باید در آن طبقه‌بندی شوند. ارزش تحلیل محتوا بر پایه مقولات آن است؛ چون مواد اصلی تحقیق را تشکیل می‌دهند (بیابانگرد، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۱۶). مقولات این تحقیق در دو دسته کلی (زمینه‌ای و اصلی) بدین شرح‌اند:

متغیرهای زمینه‌ای «فلسفه اخلاق اسلامی» که خود بر دو دسته‌اند: دسته اول عبارت است از «مباحث بیست‌گانه فلسفه اخلاق» که در الگو ذکر شدند. واحد نمونه‌گیری در آنها «برنامه» است و واحد تحلیل، مضمون و سطح سنجش آنها اسمی است. دسته دوم، «برنامه مورد تحلیل» است که هفت رده به تعداد نام برنامه‌های اخلاقی شبکه معارف یعنی «مکارم خوبان»، «چراغ هدایت»، «پرسش و پاسخ تربیتی»، «صفای دل»، «مزمه‌های معرفت»، «شمیم عترت»، «گنج سعادت» دارد. واحد نمونه‌گیری و واحد تحلیل در آنها «برنامه» است و سطح سنجش آنها هم اسمی است. متغیرهای اصلی این بخش در جدول شماره ۳ ذکر شده‌اند.

جدول ۳. متغیرهای اصلی فلسفه اخلاق اسلامی

متغیرها (مقولات)	رده‌ها (زیرمقولات)	تجزیه و تحلیل	رابطه	سطح سنجش
مؤلفه‌های مباحث فلسفه اخلاق اسلامی	تعریف و بیان مفاهیم بیان آثار مباحث فلسفه اخلاق بر مباحث علم اخلاق	تجزیه	رابطه	اسمی

متغیرهای زمینه‌ای «علم اخلاق اسلامی» بر سه دسته‌اند:

۱. فضایل هفتادگانه و رذایل هشتاد و هفت‌گانه است که در الگو ذکر شدند با واحد نمونه‌گیری «برنامه» و واحد تحلیل «مضمون» و سطح سنجش اسمی؛
 ۲. «برنامه مورد تحلیل» با همان واحد تحلیل و سطح سنجش که در فلسفه اخلاق ذکر شد؛
 ۳. «نوع صفت» با دو رده، یعنی «فضایل اخلاقی» و «رذایل اخلاقی» با واحد نمونه‌گیری «برنامه» و واحد تحلیل «مضمون» و سطح سنجش اسمی.
- متغیرهای اصلی این بخش در جدول شماره ۴ ذکر شده‌اند.

جدول ۴. متغیرهای اصلی علم اخلاق اسلامی

متغیرها (مقولات)	رده‌ها (زیرمقولات)	واحد نمونه‌گیری	واحد تحلیل	سطح سنجش	
تعریف لغوی	بیان تعریف لغوی عدم بیان تعریف لغوی	برنامه	مضمون	اسمی	
تعریف اصطلاحی	بیان تعریف اصطلاحی عدم بیان تعریف اصطلاحی	برنامه	مضمون	اسمی	
تعریف با بیان مراتب	بیان مراتب عدم بیان مراتب	برنامه	مضمون	اسمی	
تعریف با بیان مصادیق	بیان مصادیق عدم بیان مصادیق	برنامه	مضمون	اسمی	
تعریف با بیان ضد	بیان ضد عدم بیان ضد	برنامه	مضمون	اسمی	
اهمیت و جایگاه	فضایل	برنامه	مضمون	اسمی	
	ریذایل				
	بیان فضیلت و اهمیت و ترغیب به تحصیل آن عدم بیان فضیلت و اهمیت و ترغیب به تحصیل آن				
	بیان نکوهدیگی و تحذیر مبتلایان عدم بیان نکوهدیگی و تحذیر مبتلایان				
اهمیت و جایگاه ضد	بیان اهمیت و جایگاه ضد عدم بیان اهمیت و جایگاه ضد	برنامه	مضمون	اسمی	
عوامل	بیان اسباب ایجادکننده، شروط یا موانع عدم بیان اسباب ایجادکننده، شروط یا موانع	برنامه	مضمون	اسمی	
علائم	بیان علائم عدم بیان علائم	برنامه	مضمون	اسمی	
آثار دنیوی و اخروی	بیان آثار دنیوی و اخروی عدم بیان آثار دنیوی و اخروی	برنامه	مضمون	اسمی	
روش عملی (کنش‌های اخلاقی)	فضایل	برنامه	مضمون	اسمی	
					بیان روش عملی دست یافتن به فضیلت عدم بیان روش عملی دست یافتن به فضیلت
	ریذایل	برنامه	مضمون	اسمی	بیان روش پیشگیری از رذیله عدم بیان روش پیشگیری از رذیله
					بیان روش درمان رذیله عدم بیان روش درمان رذیله
آسیب‌شناسی	بیان موارد افراط بیان موارد تفریط بیان موارد افراط و تفریط هر دو عدم بیان آسیب‌شناسی مصداقی	برنامه	مضمون	اسمی	

متغیرهای زمینه‌ای «آداب باطنی و اسرار عبادات» عبارت‌اند از «برنامه مورد تحلیل» که در فلسفه اخلاق ذکر شد با همان واحد تحلیل و سطح سنجش. متغیرهای اصلی این بخش در جدول شماره ۵ ذکر شده‌اند.

جدول ۵. متغیرهای اصلی آداب باطنی و اسرار عبادات

متغیر (مقوله)	رده‌ها (زیرمقولات)	واحد نمونه‌گیری	واحد تحلیل	سطح سنجش
معرفی مفهومی آداب باطنی و اسرار عبادات به عنوان حقیقی ماورای ظاهر فقهی	بیان مفهومی آداب باطنی و اسرار عبادات به عنوان حقیقی ماورای ظاهر فقهی عدم بیان مفهومی آداب باطنی و اسرار عبادات به عنوان حقیقی ماورای ظاهر فقهی	برنامه	مضمون	اسمی
تبیین ارتباط ظاهر عبادات و باطن آنها	بیان ارتباط ظاهر عبادات و باطن آنها عدم بیان ارتباط ظاهر عبادات و باطن آنها	برنامه	مضمون	اسمی
گستره هر مبحث از مباحث آداب باطنی و اسرار عبادات	تعریف مفهومی موردی از امور ماورای ظاهر در آن عبادت خاص بیان آداب باطنی بیان اسرار دو مورد اول هر سه مورد سایر	برنامه	مضمون	اسمی

تعاریف عملیاتی و دستورالعمل کدگذاری

مقصود از تعریف عملیاتی، دستورالعمل کدگذاری است که عبارت از «مشخص ساختن حدود یک متغیر و تعیین حوزه عملیاتی آن، تعیین معیارها و ملاک تجربی و عملی به منظور اندازه‌گیری و سنجش آن متغیر است» (محمدی‌مهر، ۱۳۸۷، ص ۱۰۵).

منظور این تحقیق، حضور اجزای الگوی اخلاق اسلامی و زیرمداخل‌های آنها در برنامه‌های آموزشی و ارشادی در این شبکه است. بنابراین هر کدام از مضامین اخلاقی مطرح‌شده در الگوی اخلاق اسلامی و یا معادل‌های آنها در فرهنگ آموزه‌های اخلاق اسلامی مصداق آن عنوان اخلاقی خاص قرار خواهد گرفت و به عنوان یک متغیر شمارش خواهد شد. برای مثال در هر برنامه‌ای که کلمه «غیبت» را به‌منزله یک سرواژه از ریذایل مطرح کرده باشند تا آن را تعریف کنند یا حکم اخلاقی آن و مسائل مربوط به آن مانند موارد تجویز غیبت و یا عقوبت دنیوی و اخروی آن را مطرح سازند، وجود یا فقدان این مضمون، یک متغیر خواهد بود، اما اگر در یک نقل و یا مناسبت صرفاً کلمه غیبت کردن و یا معادل‌های آن مانند «بدگویی پشت‌سر دیگران» مطرح شده باشد، بدون اغراض مذکور، جزو این متغیرها نخواهد بود.

سایر نیازمندی‌های تشخیص مؤلفه‌های این الگو نیازمند تخصص کافی در اخلاق اسلامی است که کدگذار دوم هم فردی انتخاب شده است که دارای این حد از آگاهی است.

روش داده‌آمایی و تجزیه و تحلیل

داده‌آمایی در مرحله تولید الگوی اخلاق اسلامی به کمک نرم‌افزار word انجام شده است. این مرحله در تحلیل محتوا به کمک این نرم‌افزار و نرم‌افزار SPSS انجام گرفته است.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها در این تحقیق، توصیفی-تطبیقی است. در تجزیه و تحلیل توصیفی، نتایج تحقیق در نمونه، به کمک آمار توصیفی خلاصه می‌شود (واس، ۱۳۸۹، ص ۱۳۷)؛ زیرا تحلیل محتوا در این تحقیق تک‌متغیره با سطح سنجش اسمی است. در تحلیل یک متغیره با سطح سنجش اسمی از توزیع فراوانی استفاده می‌شود (همان، ص ۱۴۰). ساده‌ترین راه تبیین فراوانی از طریق جدولی که سطوح آن را حالات متغیرها و یک ستون آن را فراوانی هر حالت از متغیر و یک ستون هم درصد فراوانی آن حالت تشکیل می‌دهد، ارائه می‌شود (همان). بیشترین حجم کار به‌ویژه در تولید جداول فراوانی و محاسبات آماری توسط نرم‌افزار آماری SPSS انجام گرفته و به علت مشکل این نرم‌افزار با زبان فارسی و کمبود کیفیت در نمودارهای خروجی آن، این نمودارها توسط نرم‌افزار Excel تولید شده‌اند.

تجزیه و تحلیل تطبیقی یعنی «بررسی به منظور دریافت وجود شباهت یا اختلاف بین دو پدیده» (اعرابی، ۱۳۸۲، ص ۱۰ و ۱۱)، روشی است برای تجزیه و تحلیل اطلاعات؛ آن هم نه یک روش تحقیق مستقل و نه یک روش جمع‌آوری اطلاعات (همان، ص ۲۴)؛ به این معنا که نتایج توصیفی در تطبیق با ارزش متغیرها در الگوی کمی شده تطبیق داده می‌شوند.

اعتبار و پایایی

نخستین منبع تأمین اعتبار این تحقیق، اعتبار صوری است که عبارت است از داوران صالح و ماهر. ایشان صلاحیت تحقیق را تأیید، و اعلام کرده‌اند که یافته‌های تحقیق جزئی از دانش علمی است (رایف، ۱۳۸۱، ص ۱۵۶). اگر توافق بر روی یک سنجه میان محققان مربوطه بالا باشد، اعتبار صوری به‌تنهایی کفایت می‌کند (همان، ص ۱۶۳). دومین منبع تأمین اعتبار این تحقیق، استفاده از اعتبار محتوا به معنای توافق درباره محتوای مفهومی است که مورد سنجش قرار می‌گیرد. البته درباره مفاهیم علوم اجتماعی نوعاً توافقی وجود ندارد (واس، ۱۳۸۹، ص ۶۴)؛ اما اجزای نظریه مورد استفاده در این

تحقیق، از مبانی مسلم اخلاق اسلامی برگرفته شده‌اند؛ به گونه‌ای که این مبانی، فصل مشترک بیشتر نظریه‌های اخلاق اسلامی‌اند.

استفاده از دو منبع تأمین اعتبار با وجود کفایت یک منبع، اعتباری بالاتر ایجاد می‌کند. بنابراین طبق این دو منبع می‌توان گفت: وسیله اندازه‌گیری به کارگرفته شده می‌تواند صفت مورد بررسی که همان میزان انطباق برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف با الگوی اخلاق اسلامی است را درست و واقعی اندازه بگیرد.

ارزیابی پایایی این تحقیق از طریق آزمون - آزمون مجدد که یکی از روش‌های بررسی پایایی است (همان، ص ۶۲) انجام گرفته و ضریب پایایی با کمک فرمول پای (PI) اسکات محاسبه شده است.

$$PI = \frac{OA\% - EA\%}{1 - EA\%}$$

OA = درصد توافق مشاهده‌شده

EA = درصد توافق مورد نظر

$$PI = \sum p_i$$

Pi = نسبت هریک از طبقات یا رده‌ها

فرمول PI اسکات جهت محاسبه پایایی تحلیل محتوا (رایف، ۱۳۸۱، ص ۱۵۰ و ۱۵۱).

درصد توافق دو کدگذار در همه متغیرها جز یک مورد، صد درصد است. پس پایایی تحقیق در سایر موارد غیر از آن یک مورد کامل است. در آن مورد هم پایایی عبارت است از ۰/۷۷ و شاخص در ارزش ضریب پایایی آن است که از ۰/۷۷ کمتر نباشد؛ در غیر این صورت برای تفسیر دستاوردهای خود و تکرار تحقیق با مشکل روبه‌رو خواهد بود (رایف، ۱۳۸۱، ص ۱۵۱) و از آنجاکه نتیجه محاسبه مزبور بالاتر از این میزان است، این تحقیق پایاست.

یافته‌های تحقیق

یافته‌های تحقیق در دو دسته کلی ارائه می‌شوند: تحلیل محتوا بر حسب مجموع برنامه‌ها، تحلیل محتوا بر حسب هر کدام از برنامه‌ها.

نتایج حاصل از تحلیل محتوای مجموع برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف در دو قسمت ارائه می‌شود:

میزان حضور مباحث خارج از الگو در برنامه‌ها

جدول ۶. فراوانی مضامین هر یک از بخش‌های اصلی الگوی اخلاق اسلامی در مجموع برنامه‌های اخلاقی هفت‌گانه در رادیو معارف

ردیف	بخش	فراوانی	درصد
۱	فلسفه اخلاق اسلامی	۲۲	۹/۹
۲	علم اخلاق اسلامی	۱۰۵	۴۷/۳
۳	آداب باطنی و اسرار عبادات	۲	۰/۹
۴	سایر	۹۳	۴۱/۹
مجموع		۲۲۲	۱۰۰

همان‌گونه که جدول شماره ۶ نشان می‌دهد، از میان مضامین مجموع برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف در نمونه گرفته‌شده از این برنامه‌ها، ۴۷/۳ درصد را مباحث «علم اخلاق اسلامی» تشکیل می‌دهند. ۹/۹ درصد از کل مضامین مذکور را مباحث «فلسفه اخلاق اسلامی»، و ۰/۹ درصد (حدود یک درصد) از کل این مضامین را مباحث «آداب باطنی و اسرار عبادات» و ۴۱/۹ درصد را «سایر مباحث»، یعنی مباحث خارج از الگوی اخلاق اسلامی تشکیل می‌دهند.

نمودار شماره ۲. فراوانی مضامین هر یک از بخش‌های اصلی الگوی اخلاق اسلامی در مجموع برنامه‌های اخلاقی هفت‌گانه در رادیو معارف

همان‌طور که نمودار شماره ۲ نشان می‌دهد، از کل مضامین نمونه گرفته‌شده از برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف، «سایر» مباحث که همان مباحث غیرمرتبط با الگوی اخلاق اسلامی است، حجم و سهم فراوانی از مضامین برنامه‌های اخلاقی نمونه را در اختیار خود گرفته‌اند.

میزان انطباق مجموع برنامه‌ها با الگو

جدول ۷. میزان انطباق مضامین مشتمل بر هر یک از اجزا، ابعاد و مؤلفه‌های اخلاق اسلامی،

در مجموع برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف، با سهم و وزن آنها در الگوی اخلاق اسلامی

ردیف	بُعد	خرده بُعد یا مؤلفه	درصد انطباق با الگو	
۱	بخش‌های اصلی	بخش اول: مباحث فلسفه اخلاق اسلامی	۱۹/۸۹	
		بخش دوم: مباحث علم اخلاق اسلامی	۴۸/۸۹	
		بخش سوم: مباحث آداب باطنی و اسرار عبادات	۷۰/۳۱	
۲	مباحث فلسفه اخلاق (بخش اول)	تعریف مباحث فلسفه اخلاق	۱۰۰	
		بیان آثار مباحث فلسفه اخلاق بر مباحث علم اخلاق	۶۰	
۳	انواع صفات اخلاقی (بخش دوم)	فضایل اخلاقی	۷۵	
		رذایل اخلاقی	۲۵	
	تعریف	تعریف لغوی	۱/۷	
		تعریف اصطلاحی	۱۳/۳	
		تعریف با بیان مراتب	۳/۳	
		تعریف با بیان مصادیق	۲۸/۳	
		تعریف با بیان ضد	۱۰	
	اجتناس صفات اخلاقی (بخش دوم)	اهمیت و جایگاه	۴۸/۳	
		اهمیت و جایگاه ضد	۸/۳	
		عوامل	۱۶/۷	
		علایم	۳/۳	
		آثار دنیوی و اخروی	۱۶/۷	
		روش عملی	روش عملی در تحقق فضایل	۲۴/۴
			روش عملی در پیشگیری از رذایل	۰
	روش عملی در درمان رذایل		۲۶/۷	
			آسیب‌شناسی	۵/۱
	۴	مباحث آداب باطنی و اسرار عبادات (بخش سوم)	معرفی مفهومی آداب باطنی و اسرار عبادات به عنوان حقیقتی ماورای ظاهر فقهی	۱۰۰
تبیین ارتباط ظاهر عبادات و باطن آنها			۰	
بیان آداب باطنی و اسرار عبادات			۳۳/۳۳	

مواردی که هیچ درصدی در جداول نوشته نشده است، به دلیل فقدان فردی از افراد آن متغیر در برنامه است که به این جهت نمی‌توان در مورد درصد انطباق آن با الگو اظهار نظر کرد.

موارد انطباق

همان‌طور که جدول شماره ۸ نشان می‌دهد، برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف تنها در چند مورد انگشت‌شمار از بخش‌ها، ابعاد، خرده‌ابعاد و مؤلفه‌ها با الگوی اخلاق اسلامی انطباق کامل دارند که این موارد در جدول شماره ۹ خلاصه شده‌اند:

جدول شماره ۹. مباحث مورد انطباق کامل با الگوی اخلاق اسلامی

ردیف	نام برنامه	مبحث مورد انطباق
۱	مکارم خویان	تعریف مباحث فلسفه اخلاق
۲	چراغ هدایت	تعریف مباحث فلسفه اخلاق
۳	زمزمه‌های معرفت	تعریف مباحث فلسفه اخلاق
۴	گنج سعادت	اهمیت و جایگاه
۵	گنج سعادت	عوامل
۶	گنج سعادت	علامه
۷	گنج سعادت	آثار دنیوی و اخروی
۸	چراغ هدایت	روش عملی در درمان رذایل
۹	مکارم خویان	معرفی مفهومی آداب باطنی و اسرار عبادات به عنوان حقیقتی ماورای ظاهر فقهی

ارائه راهبرد و راهکار

پیشنهاد می‌شود رادیو معارف به سمت برنامه‌های تولیدی پیش برود و بر اساس الگوی مزبور در این تحقیق دست به تولید برنامه‌های منطبق با الگوی اخلاق اسلامی بزند و از محتوای غنی آرشیو برنامه‌های اخلاقی که سخنرانی عالمان بزرگوار اخلاق است در این راستا استفاده کند. پخش مستقیم سخنرانی‌ها به همان شکل خام، دارای آفاتی است؛ زیرا سخنرانی این مشکل را در ذات خود دارد که به مقتضای «الکلام یجر الکلام» (حرف، حرف می‌آورد) گوینده را از محور بحث خارج می‌کند.

پیشنهاد مزبور در بند قبل، هرگز نباید رادیو را به بهانه تولید برنامه، از پخش سخنرانی کامل بزرگانی مانند شهید دستغیب که علاوه بر غنای محتوایی، بیان و نفس آنان بیدارگر است محروم کند. شهید دستغیب این امتیاز را هم دارد که مباحث را کاملاً مرتب و سامانمند بیان می‌کند، و مباحث را نه تنها به صورت آسیب‌زا طرح نمی‌کند، با دفع دخل محتمل، به شبهه‌شناسی و آسیب‌زدایی می‌پردازد. ایشان اطراف و جوانب بحث را پیش‌بینی می‌کند و مطالب را کاملاً به صورت تربیتی آموزش می‌دهد.

تحلیل برنامه «گنج سعادت» که بر اساس **معراج السعاده** تولید شده است، انطباق خوب آن در تحلیل کمی و انطباق کامل آن در تحلیل کیفی با مبانی اخلاق اسلامی را اثبات می‌کند. بنابراین نقش متن مورد استفاده در تولید برنامه بسیار مهم است. برخی از این متون متقن در اخلاق اسلامی عبارت‌اند از: **معراج السعاده** تألیف مرحوم ملااحمد نراقی، **جامع السعادات** تألیف مرحوم ملامحمد مهدی نراقی، **المحججه البیضاء** تألیف مرحوم فیض‌کاشانی، شرح **چهل حدیث** تألیف امام خمینی علیه السلام رساله **لب‌اللباب** تألیف علامه بحرالعلوم، رساله **لب‌اللباب** تقریرات درس علامه طباطبائی، **سرا‌السراء** تألیف مرحوم استاد سعادت‌پرور، **اخلاق در قرآن** تألیف استاد مصباح یزدی، و **مبادی و مراحل اخلاق در قرآن** تألیف استاد جوادی *آملی*. همچنین برخی تألیفات مانند آثار استاد کریم محمود حقیقی در عین اتقان محتوا و تأیید مؤلف آن توسط بزرگان اخلاق و تربیت مانند مرحوم **آیت‌الله نجابت شیرازی**، آمیزه‌ای لطیف از شعر و ادب و هنر را در جای‌جای مباحث خود گنجانده‌اند، و از این جهت بیشتر قابلیت تولید رسانه‌ای دارند.

همچنین استفاده از سخنرانی استادان کارشناس در علم اخلاق مانند شهید دستغیب و استاد مصباح یزدی توصیه می‌شود.

بهرتر است عنوان گروه اخلاق به عنوان «اخلاق، آداب و تربیت اسلامی» با زیرگروه‌های فلسفه اخلاق، اخلاق اسلامی، آداب اسلامی، اخلاق کاربردی و تربیت اسلامی تغییر یابد. همچنین توصیه می‌شود مباحث مربوط به مشاوره دینی و تربیت دینی بر اساس مبانی دینی‌ای که مجتهدان تربیت‌شناسی مانند شهید ثانی (در کتاب **منیة المرید**) و شهید مطهری (در مجموعه آثار تربیتی) و **آیت‌الله امینی** (در کتاب‌های **انتخاب همسر**، **همسر‌داری**، **تربیت فرزند**) تدوین کرده‌اند تولید شوند.

رادیو معارف از فقدان الگوی مناسب و چشم‌انداز جامع که بسته‌بندی و ارائه همه‌جانبه مباحث اخلاق اسلامی را تبیین کند رنج می‌برد. از علل این امر، عدم انطباق با الگو و نیز حضور مباحث فراوان خارج از الگوی اخلاق اسلامی در این برنامه‌هاست که همین مباحث سبب کم شدن وزن سهم اجزای اصلی الگو شده‌اند. لذا الگوی این تحقیق می‌تواند در حد توان خود کمکی به اصلاح این نقیصه باشد. گفتنی است که الگوی اخلاق اسلامی طراحی شده در این تحقیق، وزن‌دهی شده و سپس به مقیاس تبدیل گشته است و در نتیجه ظرفیت بالایی برای برنامه‌سازی و طراحی برنامه‌های اخلاقی بر اساس «نوع» بحث و «زمان» مناسب (که از چارچوب‌های اصلی تدوین کنداکتور برنامه‌های رادیویی است) دارد.

نتیجه‌گیری

این تحقیق پاسخ پرسش اصلی را ضعف جدی برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف در انطباق با الگوی اخلاق اسلامی می‌داند. تشریح این ارزیابی در پاسخ به دو پرسش فرعی تحقیق است: مجموع برنامه‌های اخلاقی رادیو معارف در بیشتر موارد دارای انطباق کامل با همه اجزای الگوی اخلاق اسلامی نیست و تنها در دو مورد (دو بحث مفهوم‌شناختی) از بخش‌ها، ابعاد، خرده‌ابعاد و مؤلفه‌ها با الگوی اخلاق اسلامی انطباق کامل دارند تعریف مباحث فلسفه اخلاق و تعریف مفهومی در مباحث آداب باطنی و اسرار عبادات.

تنها تعداد اندکی از برنامه‌های هفت‌گانه، آن هم در معدودی از مباحث دارای انطباق کامل با الگوی اخلاق اسلامی‌اند: برنامه‌های «مکارم خوبان»، «چراغ هدایت» و «مزمه‌های معرفت» فقط در تعریف مباحث فلسفه اخلاق، برنامه‌های «گنج سعادت» تنها در بیان اهمیت و جایگاه صفات اخلاقی، بیان عوامل صفات اخلاقی، و بیان آثار دنیوی و اخروی، برنامه «پرسش و پاسخ تربیتی» تنها در بیان روش عملی در درمان رذایل و همچنین «مکارم خوبان» در معرفی مفهومی آداب باطنی و اسرار عبادات به عنوان حقیقتی ماورای ظاهر فقهی، دارای انطباق کامل با الگو هستند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تطبیق مراتب سه‌گانه مذکور بر این کتب توسط علامه طباطبائی بیان شده است (طهرانی، ۱۴۱۷ق، ص ۸۶). این مراتب سه‌گانه در عصر حاضر نیز به عنوان نوعی قالب نگارش که تربیولوژی (threeology) نام دارد مورد توجه قرار گرفته است؛ مانند دوره سه جلدی کتاب *عصر اطلاعات* نوشته کاستلز، فیلم سه قسمتی ارباب حلقه‌ها و امثال آنها. در حوزه علوم اسلامی به معنای «سطوح» علمی این کتب در تحصیل و تدریس است و ارزش‌گذاری متون درسی بر اساس این سطوح سه‌گانه در حوزه‌های علمیه رایج بوده است (رک: حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص ۱۲۰؛ ج ۱، ص ۲۲۹؛ حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۶۲۱).
۲. فقدان آن خرده بُعد گرچه کد خواهد گرفت اما تنها وجود آن سهم دارد و معنی ندارد فقدان دارای سهم باشد؛ زیرا در الگو، همه مؤلفه‌ها دارای حالت «موجود» هستند و در برنامه‌ها است که ممکن است برخی موجود و برخی مفقود باشند.

منابع

- ابن حنبل، ابو عبدالله احمد، ۴۳۰ق، *المسند*، بیروت، دارالفکر.
- اعرابی، سیدمحمد، ۱۳۸۲، *تحقیق تطبیقی*، چ دوم، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بیابانگرد، اسماعیل، ۱۳۸۶، *روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، چ دوم، تهران، دوران.
- بیات، حجت‌الله، ۱۳۸۲، «رادیو معارف، رسانه‌ای تأثیرگذار با کارکردهای پید و پنهان»، *رادیو*، ش ۱۹، ص ۲۹-۳۵.
- بیهقی، احمدبن حسین، ۴۳۲ق، *السنن الکبری*، بیروت، دارالفکر.
- جعفری، علی و ناصر باهنر، ۱۳۸۹، «رادیو و مدل آیینی در توسعه ارتباطات دینی مطالعه موردی شبکه معارف صدا»، *دین و رسانه*، ش ۱، ص ۱۱۱-۱۳۴.
- جعفری، علی، ۱۳۸۵، «تأملی بر جایگاه موسیقی در رسانه دینی؛ بررسی انتقادی وضعیت موسیقایی رادیو معارف»، *پژوهش و سنجش*، ش ۴۵ و ۴۶، ص ۷-۳۰.
- حافظ‌نیا، محمدرضا، ۱۳۸۶، *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*، چ سیزدهم، تهران، سمت.
- حسن‌زاده آملی، حسن، ۱۳۷۸، *دروس هیئت و دیگر رشته‌های ریاضی*، چ چهارم، قم، بوستان کتاب.
- ، ۱۳۸۱، *هزار و یک کلمه*، چ سوم، قم، بوستان کتاب.
- دلاور، علی، ۱۳۸۶، *روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، چ دوم، تهران، دانشگاه پیام نور.
- رایف، دانیل و همکاران، ۱۳۸۱، *تحلیل پیام‌های رسانه‌ای*، ترجمه مهدخت بروجردی علوی، تهران، سروش.
- رفیع‌پور، فرامرز، ۱۳۸۲، *تکنیک‌های خاص تحقیق در علوم اجتماعی*، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- ، ۱۳۸۴، *کندوکاوها و پنداشته‌ها*، چ پانزدهم، تهران، شرکت سهامی انتشار.
- رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۳/۹/۱۱، بیانات در دیدار مسئولان سازمان صدا و سیما، سایت دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای.
- سرایبی، حسن، ۱۳۷۲، *مقدمه‌ای بر نمونه‌گیری در تحقیق*، تهران، سمت.
- سورین ورنر- تانکاردر جیمز، ۱۳۸۱، *نظریه‌های ارتباطات*، ترجمه علیرضا دهقان، چ سوم، تهران، دانشگاه تهران.
- طبرسی، حسن‌بن فضل، ۱۴۱۲ق، *مکارم الأخلاق*، چ چهارم، قم، شریف رضی.
- طهرانی، محمدحسین، ۱۴۱۷ق، *مهر تابان*، چ دوم، مشهد مقدس، علامه طباطبائی.
- فردوسی، ابوالقاسم، ۱۳۸۷، *شاهنامه*، چ چهارم، تهران، هرمس.
- محمدی‌مهر، غلامرضا، ۱۳۸۷، *روش تحلیل محتوا راهنمای عملی تحقیق*، تهران، دانش نگار.
- مصباح، محمدتقی، ۱۳۸۸، *مشکات اخلاق در قرآن*، چ دوم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- معمدنژاد، کاظم، ۱۳۸۶، *وسایل ارتباط جمعی*، چ ششم، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.
- نادری، عزت‌الله و مریم سیف نراقی، ۱۳۸۸، *روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی با تأکید بر علوم تربیتی*، چ پنجم، تهران، ارسباران.
- نراقی، ملامحمدمهدی، ۱۳۸۳، *جامع‌السعادات*، چ چهارم، قم، اسماعیلیان.
- واس، دی‌ای، ۱۳۸۹، *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ ناییب، چ دوازدهم، تهران، نی.
- هولستی، آل- آر، ۱۳۷۳، *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*، ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.